

ЎСМИРЛИК ДАВРИДА ДЕСТРУКТИВ ХУЛҚ КЎРИНИШЛАРИ МУАММОСИНИ ЎРГАНИЛГАНЛИК ҲОЛАТИ

*Низомов Акмал Саидолимович – Осиё халқаро университети
“Педагогика ва психология” мутахассислиги I курс магистранти.*

Аннотация. Мақолада девиантликнинг сабаблари ва кўринишлари ҳамда вояга эتماганларнинг хатти-ҳаракатлари муҳокама қилинади. Муаллиф девиантликни белгилайдиган хулқ-атвор, унинг хусусиятларини ва намоён бўлиш белгиларини, шунингдек вояга эتماганларда патологик шаклларни девиант хулқ-атвор ва дифференциал таъхиснинг роли уларни йўқ қилишда қўлланиладиган усуллар ҳақида фикр юритади. Девиант хулқ-атвор турларини таҳлил қилишга алоҳида эътибор берилади: ҳуқуқбузарлик, қарамлик, патохарактерологик, психопатологик ваҳоказолар. Девиант турларининг назарий ва услубий таҳлили хулқ-атвор: турли хил намоён бўлиш хусусиятлари ва белгилари девиант хулқ-атвор турлари. Сабаблари ва айниқса қўшади хулқ-атвор шаклларининг афзалликлари ҳақида сўз боради.

Калит сўзлар: оғиш, дифференциал таъхис, деликвент хатти-ҳаракатлари, гиёҳвандлик хатти-ҳаракатлари, тажовузкор хатти-ҳаракатлар, ахлоқсиз хатти-ҳаракатлар, бегоналашиш, депрессия.

Инсон хулқида жамиятда қабул қилинган меъёр ва мезонлар ижтимоий тараққиёт жараёнида шаклланган, ижтимоий тараққиёт омилларидан бирига айлангандир. Ушбу меъёр ва мезонлар нафақат ижтимоий барқарорликка, балки индивиднинг ўзини ҳам рухий барқарорлик ва тараққиёти учун зарурдир. Жамиятда ахлоқий маънавий маданий хулқ кўринишлари шаклланиш, ушбу талабалар даражасидан оғиш масалалари қадимдан алломаларимиз томонидан алоҳида эътибор бериб келинган.

Ахлоқий меъёрлардан оғиш муаммолари, Абу Наср Ал Форобийнинг «Бахтга эришув йўлини кўрсатувчи китоб», «Бахтга эришув ҳақида», «Давлат арбобининг ҳикматлари», «Фозил одамлар шаҳри» сингари асарларида кўтарилган. Аллома ўз қағ рашларида фазилатга жуда катта ўрин беради. Арастуға ўхшаб, у ҳам фазилатларни икки қисмга фозоил нутқия [ақл-идроққа асосланган фазилатлар] ва фазоил хулқия [хулқий фазилатлар] га ажратади ҳамда уларнинг ўрталик хусусиятларини таъкидлаб ўтади. Буюк ватандошимизнинг фикрича, инсонга уни гўзал амаллар қилиш учун йўналтирадиган одат маҳсули бўлмиш етук хулқ лозим. Хулқнинг яхшилиги хатти-ҳаракатларда меъёр қай даражада сақлангани билан боғланади.

Яна бир шарқ алломаси Абу Райхон Беруний ўз асарларида инсонлар ва халқларнинг ижобий ёки салбий урф-одатлари, хулқ-атворининг шаклланишида табиий муҳитнинг ҳамда жуғрофий омилларнинг аҳамиятини кўрсатиб берди. Ибн Синонинг ахлоқий қарашлари асосан «Ахлоқ илмига доир рисола», «Бурч тўғрисида рисола», «Нафси покиза тутиш тўғрисида рисола», «Адолат ҳақида китоб», «Турар жойлардаги тадбирлар» сингари асарларида ва ўз замондошлари билан олиб борган мунозара ёзишмаларида ўз аксини топган Юсуф Хос Ҳожиб томонидан инсон хулқ-атворига нисбатан ўзига хос ёндашувда яхши хулқ ҳам, ёмон хулқ ҳам, икки хил бўлиши мумкин: туғма ва ижтимоий муҳит натижасида шаклланган хулқ. Юсуф Хос Ҳожиб ахлоқий-фалсафий қарашлари бугунги кунда ҳам ўз қадрини йўқотмаган, чунки у умуминсоний, маънавий негизларни ўргатади. Алломанинг ўғитларига таянган ҳолда биз ҳам ёш авлодни шундай руҳда тарбиялашимиз лозим. Зеро, жамиятда ахлоқ одоб йўқолса жамиятда маънавий жиҳатдан камбағал инсонлар оммаси вужудга келади Хитой файласуфи Сюньзак ва қадимги юнон файласуфи Афлотун инсонда бузғунчилик сари ундовчи хусусиятлар мавжуд эканлиги таъкидлаганлар.

Инсондаги деструктив хулқ табиати ҳозирга қадар психология фанида хали яхши ўрганилмаган муаммолардан бири саналади Бу муаммо 20 асрнинг ўрталарида шаклланган.

Деструктив хулқ - жамиятда қабул қилинган ижтимоий хулқ кўринишларига зид бўлган, ҳар қандай муқобил фикрларни инкор этишга йўналтирилган хулқ кўринишлари. Деструктив хулқ нафақат инсонда маълум бир ижтимоий муаммоларни, балки унинг жисмоний соғлигида ҳам муаммоларни келиб чиқишига сабаб бўлиши мумкин.

Деструктив хулқ 2 асосий турларда намоён бўлади [21, 27]

1. Делинквент тур - жамиятда қабул қилинган ижтимоий ҳуқуқий меъёрларга қрама қарши бўлган хатти - ҳаракатларга хулқнинг йўналганлиги [маиший оилавий низолар, йўл транспорт ходисалари, кўполлик...]

2. Девиант тур - жамиятда қабул қилинган ахлоқий меъёрларга қарама - қарши хулқ кўринишларни намоён этиш [алкоголизм, суицид наркомания...] меҳр муҳаббатга эга бўлмаганлиги.

Деструктив хулқнинг барча кўринишларида инсоннинг маълум бир ҳимоя реакциялари сифатида юзага келсада бироқ нерв системасида бузилишлар билан боғлиқ бўлиши мумкин. Деструктив хулқ болаликдаги салбий эмоционал кечинмалар, ота онанинг болага нисбатан эмоционал совуққонлиги натижасида зарур вақтларда улардан етарли даражада меҳр-муҳаббатга эга бўлмаганлиги, наслий омиллар бўлиши ҳам мумкин.

Бундан ташқари қуйидаги сабаблар ҳам алоҳида эътибор талаб қилади:

- Психик соғломлик ҳолати ҳаёт давомида кўзғовчи омиллар таъсирида ўзгариб туриши мумкин.

- Жисмоний соғломлик ҳолати ҳаёт давомида кескин ёмонлашиш мумкин, натижада инсон ҳеч қандай қонун қоидаларга бўйсунганини хохламай қолади.

- Касбий соҳада мувоффақиятсизликлар. Бу ҳолатларда инсон ўзининг нотўқислигини, қўйилган талабаларга жавоб бера олмаслигини ҳис этади, натижада ўз-ўзига баҳо бериш даражаси пасаяди, ижтимоий мавқеини йўқотади, ўзига билдирилган эътирозларни адолатсиз деб қабул қилади.

- Маиший моддий муаммолар.

- Алкогол ёки наркотик моддаларни истемол қилиш.

3. Фрейд инсон хулқига 2 асосий инстинкт: Эрос – ҳаёт инстинкти ундаги қувват [«либидо»] ҳаётни сақлаш, қайта тиклашга йўналтиради ва Танатос – ўлим инстинкти, ундаги қувват ҳаётни вайрон қилиш ва тўхтатишга йўналтиради [суицид] Танатос асосини Фрейд барча биологик ҳаёт фармалари учун умумий бўлган биологик механизм ташкил этади деб ҳисоблаган ҳар бир организм ўзидаги асабий кўзғолувчанликни имкон қадар пасайтиришга ҳаракат қилади, ўлим барча ички кўзғолувчанликни умуман йўқотади, шунинг учун барча тирик организмлар ўлимга интиладилар. Лекин организмнинг мутлақ осойишталикка интилишига ҳаёт инстинкти қаршилик кўрсатади. Фрейд бўйича инсон хулқи ушбу икки инстинктнинг ўзаро муносабатлари натижасида шаклланади. Деструктив хулқ барча инсонлар учун хосдир, айрим инсонларда бу хулқ шунчалик кучлики уларнинг жамиятдаги ўрнини ва хулқини белгилайди. Фрейд бўйича инсондаги деструктив қувватга нисбатан беътибор бўлиб бўлмайди. Агар Танатос қуввати ташқарига йўналтирилмаса индивиднинг ўзини ҳалок қилиши мумкин. Деструктив қувватни вайрон қилувчи ҳаракатлар билан боғлиқ бўлмаган катарсис –экспрессив ҳаракатлар тусқинлик қилиши мумкин.

Фрейд таълимотини таниқли психолог ва психотерапевт Э.Берн қўллаб қувватлайди. Лекин ушбу тадқиқотчилар фақат деструктив хулқ кўринишларини чуқур таҳлил қилмаган ҳолати деструктив тенденцияларни таъкидлайдилар.

Е.В Змановская 3 турдаги хулқий оғишларни келтиради: антисоциал (делинквент), асоциальное (аморал), аутодеструктив (ўз-ўзини вайрон қилувчи).

Н.Р.Сидоров девиант хулқ сифатида индивиднинг шахслараро муносабатларини мунтазам бузишга қаратилган “турғун деструктив “хулқ кўриниши деб баҳолайди Ўсмирлар жиноятчилигини ўрганган психолог А.И.Долгованинг таъкидлашича, ҳуқуқбузарлик қилишдан аввал ўсмирни хулқ-атворида меъёрдан кескин чекинишлар бўлиб ўтади. Муаллиф девиант хулқли ўсмирлар учун хос бўлган 2 тоифа меъерий чекинишларни ажратиб кўрсатган:

• зўрма-зўраки ва худбинона тоифадаги ўсмирлар ўзини кучли, ҳозиржавоб, тенгдошларига ёрдамга шай қилиб кўрсатмоқчи бўлади. Аммо бундай тоифа ўсмирларнинг ҳақиқат ҳақидаги хулосаси жиноятчи хулосадир. Улар характерида худбинлик, золимлик, жисмоний кучга ишониш, ноанъанавий гуруҳларни ёқлаш каби элементлар устувордир.

Аутодеструктив тиббий ва психологик меёрлардан четга чиқувчи шахс яхлитлиги ва тарақиётига таҳдид қилувчи хулқ кўринишларини киритади: суицидал хулқ, овқатга тобелик, фармокологик моддаларга нисбатан тобелик, фанатик тобелик, ҳаёт учун хавфли бўлган фаолиятга интилиш (спротнинг экастремал турлари).

Деструктивлик йўналишига кўра Замановская қўйидаги таснифни киритади:

- антисоциал (фаол деструктив).
- просоциал (нисбатан деструктив, маълум бир маънода антисоциал ижтимоий нормаларга мослашаган).
- асоциал (пассив деструктив).
- ўз-ўзини вайрон қилувчи (пассив аутодеструктив).
- ўз ўзини ўлдирувчи (актив аутодеструктив).

Айрим тадқиқотчилар деструктивликни ижодиёт билан алоқасини таъкидлайдилар.

Масалан В.Н. Дружинин деструктивликни 2 турини ажратади:

1. ижодий хулқ, янги мухитни яратувчи.
2. Бузғунчи - дезадаптив хулқ атрофдаги мухитни вайрон қилувчи.

Ижодиёт ва деструктивликни ўзаро умумийлиги шундаки инсон табиатдан ва атрофдаги ижтимоий мухитдан ажралиб бегоналашиб қолади.

Б. Карлоф ҳар бир ижодий актда ижодий элементи борлигини таъкидлайди ва 2 турдаги деструктив хулқни факрлайди:

Адаптив, инсондаги мавжуд имкониятлар билан боғлиқ креатив, яратувчи бузғунчи.

Деструктив хулқ муаммоси билан таниқли америка оими Э.Фромм шуғулулланган. Ўзининг «Эркинликдан қочиш», «Инсон деструктивлиги анатомияси» асарларида ушбу муаммонинг ижтимоий маданий детерминантларига алоҳида эътиборини қаратган.

Польшалик психолог Ю.Козелецкий фикрича ҳар бир инсонга «трансгрессия» - инсоннинг ҳозир эга бўлган кўрсаткичлари натижаларига қоникмасдан, янада кўпроқ натижаларга эга бўлишга интилиши ташкил қилади. Ю.Козелецкий конструктив, яратувчи трансгрессия - ижодийлик ва деструктив аввалгиларни йўқотишга қаратилган трансгрессияни фарқлайди

Д.И.Фельдштейннинг фикрича, девиант ўсмирлар ижтимоий сушт, тажоввузкор, кизиққон, кўпол, «кўз ёш» тўкишга мойил бўлиб, кўплари алдоқчи, масъулиятсизлиги билан ажралиб туради. И.А.Семикашевнинг изланишлари бўйича бундай гуруҳ қатнашчилари отағонага ўхшаш хислатларга эга бўлиб, алоҳида инсонларни эмас, ўзи мансуб гуруҳни ҳурмат қилади. Бундай ўсмирлар ўз характерларига масъулият сезмай, омма орасида ҳамма қатори ҳаракатланади.

С.А.Кулаковнинг таъкидлашича, бундай хулқли ўсмирлар психотерапевтларнинг мижозидир, уларга аниқ ташхис қўйилмагандиру, аммо уларнинг кўпгина хислатлари меъёрий жиҳатдан бузилган. Аффектив соҳада бу ҳиссий бўшлиқ депрессия ва ҳаяжонга тез берилишдир. Маънони талаб қилиш соҳасида эркинлик, ҳимояланганликка бўлган эҳтиёжини ёпиб қўйилиши, референт гуруҳига хос бўлиши, когнитив соҳада хулоса қилишни рад этиш кузатилади.

Н.Ю.Максимованинг тадқиқотларидан шу нарса аниқландики, оғир тарбияли ўсмирларнинг ижтимоий психологик хусусиятларида салбий ҳолатларга олиб келувчи куйидаги ички сабаблар ҳам бор экан, жумладан: синфдошлар билан мулоқотнинг қийин олиб борилиши, хулқ-атвор меъёрларининг шаклланмаганлиги, ижтимоий меъёрлар ва хулқ-атвор қоидаларининг қадрини тушунмаслиги, инккор этиш, ўзи атроф оламни бир бутун деб тасаввур этаолмаслиги, педагогларнинг талаб ва таклифларини инобатга олмаслик, ўз-ўзига ўта баланд баҳо бериш, ота-она, ўқитувчи билан келишмаслик оқибатида ижтимоий тўғри ривожланмаслик.

А.Е.Личконинг айтишича, ўсмирларнинг ижтимоий-психологик хусусиятлари шу ёш учун хос бўлган куйидаги хоссалар билан боғлиқ:

1. Тенгдошлари билан биргаликда гуруҳларга ажралиш. Вақт ўтган сари ўзларига зарар бўлувчи можаро ва саргузаштларга ўралашиб қолишлари. Ачинарлиси, бекорчи ўсмирлар бўш қолиб, кайфиятни кўтариш учун спиртли ичимликларни истеъмол қилиш ши. Ўсмирлар баъзилари қизиқувчанликдан «катталардек бўлиш», бошқалари эса қолганларидан қолиб кетмаслиги учун ҳам ичишга рўжу кўядилар. Улар нафақат ўғил болалар, балки қизлар ҳам бўладилар

2. Имитация [ўхшатиш] бу доимо кимгадир тақлид қилишдир. Бундай ўсмирлар ўз тенгдошлари ёхуд катталарнинг хаттиғҳарағ катини такрорлайдилар. Атрофдагилардан бирортаси спиртли ичимлик, гиёҳванд модда истеъмол қилса, унга тақлид қилувчилар кўпаяди. Кўпгина ўсмирлар ўзига “намун” қилиб кино қаҳрамонини, актёрлар, созандаларни танлайдилар ва уларга тақлид қиладилар. Агарда тақлид қилинаётган қаҳрамон салбий қаҳрамон бўлса, унда отағона ва педагоглар турли нохушликларга тайёр туришлари даркор. Айниқса, “намун” учун танланган инсон реал шахс бўлсаю, у

ичкиликбоз, гиёҳванд, жиноятчи бўлса, ундан жуда катта кулфатларни кутиш мумкин, чунончи, кўпгина гиёҳвандлар, катта пул кераклигидан турли жиноятларга ўралашиб қолишади.

3. Инкор реакцияси [қарама-қарши туйғу]. Ўсмирлар учун хос бўлган туйғу. Хулқнинг қарама-қарши хусусиятлари яқинларининг дил сиёҳлиги, шахсиятни хафа қилиши, талабларнинг бажарилишида намоён бўлади. Қарама-қарши руҳдаги ҳаракатлар кўпинча ота-она, катталарга қаратилган бўлади. Оилада муаммоли вазият юзага келганда, боланинг ички ва ташқи “мени” кичик ёки бўрттирилган ҳуқуқбузарликлар билан намоён бўлади. Бундай исёнкорлик руҳидаги ҳаракатларга отағоналарнинг болага нисбатан лоқайдлиги, шахс сифатида уни ҳурмат қилмаслиги, қизиқишларига тўсқинлик қилиши сабаб бўлади.

Ота-онанинг боласига қўйган ўта юқори талаблари, уни “вундеркинд” – ўта юқори чўққиларни эгалловчи шахс қилишдек орзулари ҳам сабаби бўлади. Душманлик ҳиссини беркитиб, ўсмир катталарга бўлган норозилик, хафалигини, ундан руҳан бегонасирашини намоён қилади. У ўзига дўстларни ташқаридан излай бошлайди ва кўпинча ичувчи, чеғ кувчи тўдага кириб қолади.

Ривожланиш туйғуси (эмансипация) ўсмирнинг ўз эркинлиги, мустақиллиги учун кураши. У катталар назоратидан тезроқ озод бўлишни хоҳлайди. Уни қанча назорат қилишса, у шунча эркинликка талпинади. Бу ўсмирнинг қайсарлиги билан боғлиқ. Руҳан соғлом ўсмирлардан ўта қайсарлик хислатлари вақти билан ўтади. Агарда катталар ўта шафқатсизлик ва сўзсиз бўйсунитишни сўрашса, унда ўсмирлар ўта кескин характер намоён қиладилар. Энг хавотирга соладигани шуки, ўсмирларнинг хатти-ҳаракати бундай ҳолатларда уйдан қочиш ва дайдичилиқ билан тугалланади.

Рад этиш туйғуси бу ўйинларга, овқат ейишга, уй ишлари, жамоат ишларига қўшилишини инкор этиш туйғуси. Бундай воқеликда ота-оналар ўсмирларнинг баъзиларига маълум бир тенгдошлари билан мулоқот қилишни рад этадилар. Ота-она ўз фарзандини ичувчи, чекувчи тенгдошларидан ҳимоя қилиш мақсадида бошқа мактабга, бошқа ҳудудга кўчиришга ҳам мажбур бўлади, натижада ўсмир ўз отағонасини тенгдошларидан ажратганлигида айблаб, улардан аразлайди

Агрессив, деструктив, девиант хулқ қиёсий тафсифи (Н.Р.Сидоров, Л.Берковиц, Г.Аммон).

Индивид хулқ-атворини таҳлил қилишда ижтимоий хулқ установкаларини ўрганиш зарур. Психологияда установка индивид билан боғлиқ бўлган маълум бир ҳаракатларини идрок этиш баҳолаш ва бажаришга бажаришга психофизиологик тайёрлик ҳолати тушунилади.

Деструктив хулқ кўринишларини намоён бўлишида негатив установакалар “шахснинг атрофдигиларнинг аксарига нисбатан салбий муносабатлари натижасида шаклланади С.П.Иванов ва В.В.Бойко тадқиқотларида деструктив установакаларнинг куйиаги турлари ажратилади [11].

1. Атрофдагиларга нисбатан фикрлари ва хатти ҳаракатларида яширин бешавқатлик.

2. Атрофдагиларга нисбатан очик бешавқатлик

3. Инсонлар ҳақида асосланган негатив фикрлар. Маълум бир ижтимоий вазиятларда юзага келган ҳолатлар асосида унга сабабчи бўлган инсонлар тўғрисида салбий фикрга эга бўлиш [ҳамма шундай...].

4. Негатив факторлар юзасидан ўзининг шериклари ҳақида асосланмаган умумлаштиришлар қилиш.

5. Атрофдагилар билан муносабатлар жараёнида негатив таърибага эга бўлиш.

Ю.А.Клейберг ва А.Эллислар деструктив хулқ кўринишларини шаклланишида «иррационал установакалар» тушунчасини киритганлар. Иррационал установакалар уларнинг фикрича инсоннинг когнитив сохаларидаги бузилишлар натижасида юзага келади. В.В.Романов криминологияда “жамиятга қарши установака” тушунчасини киритди. Бу тушунчага индивиднинг “агрессив бешавқат хатти-ҳаракатларни қилишга ички тайёрлик ҳолати деб таърифлайди.

Шундай қилиб ўсмирлик дарида деструктив хулқ кўринишларини намоён бўлиши девиант деликвент аддиктив хулқ кўринишлари таъсирида намоён бўлиши, ўсмирлик даврининг ўтиш даври хусусияти сифтида вақтинчалик ахмият касб этиши маълум бир эҳтиёжлар фрустрациясига жавоб реакцияси сифатида намоён бўлиши ҳам мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Алхимова М.В. Трубников В.И. Психогенетика агрессивности Вопросы психологии, 2000, №6, стр. 112-121.

2. Бандура А., Уольтерс Р. Подростковая агрессия. М: Апрель Пресс. 2000, 512с.

3. Бобнева М.И. Социологический нормы и регуляция поведения. М.: «Наука» 1978. 311 с.

4. Исаев Д.Д. и др. Типологические модели поведения подростков с различными формами аддиктивного поведения.: СПб, 1997.

5. Умарова Н.Т. Жамият сиёсий маданиятининг шаклланишида этник феъл-атвор стереотипларини ўрни (Ўзбек миллати) мисолида.

6. Фрейд А. Теория и практика детского психоанализа. Пер. с англ. М.: Апрель Пресс. Изд.-во ЭКСМО-Пресс, 1999, в 2-х томах.